

М. ВАКУЛЕНКО

**У ЯКОМУ ЧАСІ, У ЯКОМУ РОЦІ,
У ЯКУ ХВИЛИНУ, О КОТРИЙ ГОДИНІ...****До проблеми означування часу в українській мові**

Як правильно означувати українською мовою моменти часу? Питання не таке просте, як це може видатися на перший погляд. Не забуваймо, що властивості часу не залежать від того, в яких одиницях (тобто в якому масштабі) ми його вимірюємо: чи в наносекундах, чи в годинах, чи то в тисячоліттях. А от чи адекватно відображаються в мові ці особливості плину часу? Справа ускладнюється ще й тим, що в різних стилях сучасного мовлення (художньому, діловому, офіційному, науковому тощо) перевагу віддають то кількісним, то порядковим числівникам. Зокрема, у телефонній довідці (принаймні донедавна) та у вокзальних оголошеннях за годинами закріпився кількісний числівник, а в радіомовленні чуємо порядковий. Тому такий звичний для багатьох мовознавців підхід — простісіньке відстежування практики вживання — виявляється малоефективним: адже на користь кожної форми можна навести безліч прикладів. Так робив і відомий письменник Борис Антоненко-Давидович у статті «Непорозуміння з часом» [1, 218], активно цитуючи класиків української літератури. Але ж хіба

можна виробити чіткі та переконливі рекомендації щодо грамотного вживання тих чи інших «часових» числівників без глибоких і всебічних аналітичних міркувань? Авторитетна думка не була підкріплена науковим аналізом, і з часом ці непорозуміння тільки поглибились.

Так, у художніх творах нерідко трапляються вислови «о такій-то годині». Так нас одноманітно «заокали», що декому (наприклад, на радіо) починає здаватися, буцімто в мові й немає інших і кращих зворотів. Щоправда, не завжди зрозуміло: це авторський текст чи редакторська правка? Крім того, автори не розтлумачують, що означає «о шостій годині»: це приблизно *шість* чи приблизно *п'ять*? Воно й не дивно: для художнього твору година туди, година сюди великого значення не має. А от в офіційному, діловому та науковому мовленні точність куди важливіша — тому красне письмо тут не може бути єдиним орієнтиром. Непогано було б і дослухатися до думки фахівців, насамперед представників природничих наук, які у своїй професійній діяльності мають справу з різноманітними моментами часу.

© ВАКУЛЕНКО Максим Олегович. Кандидат фізико-математичних наук. Старший науковий співробітник Інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. 2007.

Отже, розв'язання проблеми потребує застосування методів термінології як науки. Нагадаємо, що статистичний метод полягає лише у фіксуванні наявних мовних конструкцій і тому не може претендувати на логічну довершеність і наукову остаточність. Аналітичний же метод передбачає дослідження правильності цього явища. Якщо обидва методи подають одне і те саме правило — його слід рекомендувати до впровадження. Лише так ми можемо забезпечити наш правопис від надто продуманих змін і від аж надто революційних перетворень, що, як відомо, користі не дають.

Саме з таких міркувань і розглядалася проблема часу (див. [2, 3]), а також на наших лекціях у Державній академії керівних кадрів освіти та Міжрегіональному інституті вдосконалення вчителів. Хотілося б, щоб люди принаймні замислилися над змістом різноманітних мовних засобів для опису часових моментів, які дає можливість утворити українська мова, і наскільки вдалим є те чи інше формулювання. А це потребує і того ж часу, і певних зусиль над собою. Втім, далеко не всі сучасні фахівці володіють згаданим підходом і прагнуть як слід заглибитися у суть справи. Зокрема, Є. Чак [4] лише наводить приклади зі своїми улюбленими порядковими годинними числівниками, надто не обтяжуючи статтю належним аналізом. Звичка — друга натура. Але самий тільки перелік власних уподобань і науковий підхід — це не одне й те ж. Не забуваймо, що звички — хороші слуги, однак погані пані. Так, нашій мовознавчій науці необхідні авторитети: і Борис Антоненко-Давидович, і Євгенія Чак, і багато інших знавців слова. Проте навіть найшанованіша особа — це все-таки людина із суб'єктивним поглядом, яка має свої сильні та слабкі сторони і навіть може іноді помилятися.

У нас є багато відомих і кваліфікованих мовознавців, але, як впливає з нескінченного серіалу з назвою «Сага про український

правопис», жоден із них не може похвалитися загальним визнанням. Це й не дивно: за часи репресій генофонд України зазнав істотних змін. Вижили ті, хто не дуже «висовувався» чи зумів пристосуватися. Дехто ж гайнув за кордон — та хіба можна в чужомовному оточенні зберегти те тонке відчуття мови, яке формується, розвивається і підтримується тільки в рідному середовищі? Отже, немає у нас такого сучасника, до якого прислухалися б усі без винятку дійові особи мовознавчої толоки — як би нам цього не жадалося.

Може, хоч серед класиків знайдеться такий безумовний авторитет? Скажімо, Шевченко? Але ми добре знаємо, що в його творах іноді трапляються слова та звороти, які не вкладаються в норми сучасної літературної мови. Хоча б «Україна» (із наголосом на «а»). Застерігав від бездумного повторювання таких форм і відомий сучасний мовознавець Святослав Караванський. У статті «Мовні віруси» в «Літературній Україні» від 27 квітня 2006 року [5] читаємо: «Помилковий ужиток Шевченком «чужому научайтесь» мовознавець Олена Курило розцінює як ляпсус».

Подібні закиди аж ніяк не применшують величі видатного поета, який фактично сформував українську літературну мову. Але мова розвивається, вдосконалюється, і далеко не всі колишні форми є прийнятними сьогодні. І такий розвиток можливий саме тому, що авторитет наукового аргументу має пріоритет перед авторитетом класика (чи навіть академіка). Принаймні повинен мати. Платон нам друг, але істина дорожча. Не забуваймо про це.

А чим запекліше, чим емоційніше ми навізуємо суспільству мовні правила, які відображають далеко не найістотніший бік української мови і тим паче не мають під собою належної наукової основи, тим більший спротив це може викликати. А такий спротив може становити загрозу не лише для якогось одного формулювання, а й для всієї

мови — згадаймо лише нещодавні прагнення певної частини нашого суспільства надати російській мові статус державної. Суспільство реагує на подразники відповідно до відомого у фізиці принципу Ле Шательє—Брауна: кожна система прагне зменшити вплив зовнішніх чинників, які діють на неї. Просто-таки втілення історичного матеріалізму.

Отже, кожна дія викликає протидію. Принаймні створює сприятливі умови для виникнення такої. І якщо ця дія є емоційною, невірноваженою — то й протидія матиме такі самі ознаки. І якщо ми хочемо допомогти своїм супротивникам, треба робити більше необдуманих і незважених кроків. І навпаки: якщо дія базується на глибокому аналізі, серйозному науковому підході, то протидія, найвірогідніше, буде такою ж виваженою і толерантною. Тоді й може народитися наукова істина як результат боротьби протилежностей. А якщо аргументи чи вчинки мають під собою солідне наукове підґрунтя, така позиція дуже сильна, і їй важко протиставити щось антиукраїнське.

Тому таку велику цінність для науки має його величність аргумент. Отже, спробуємо ще раз поглянути на проблему часу саме під таким кутом.

У більшості випадків українські порядкові числівники означають, що даний проміжок ще триває: *третій день* (минуло два), *двадцять століття* (закінчилося дев'ятнадцять), *дві тисячі перший рік* (минуло дві тисячі), *перша хвилинка* (ще не сплигло жодної). У Б. Грінченка читаємо: «Ой сплю годину, сплю і другу, а вже повертає та на третю» [1, 219]. А вислів «м'яч забито на останній, дев'яностій, хвилині зустрічі» означає, що гра (триває 90 хвилин) ще не завершилась і гол зарахований. Отже, заміна кількісного числівника (означає закінчений часовий проміжок) на похідний від нього порядковий (означає незакінчений часовий проміжок) спотворює зміст поняття.

До того ж, такої «виняткової» порядковості чомусь набувають лише годинні часові

проміжки, а всі інші, які вимірюються мікросекундами, секундами, днями, місяцями, роками, століттями тощо, чітко й послідовно підлягають цьому правилу.

Ось чому так впадає в око нелогічність вислову «десята година десять хвилин», де закінчений годинний проміжок описується порядковим числівником, а хвилинний — кількісним. Це виглядає ще абсурдніше, якщо згадати, що годину тому вживався той самий числівник: «десять хвилин на *десяту*».

А спробуймо знайти логіку в такій оповідці: «Заснувши десь опівночі, хворий спокійно проспав вісім годин. Коли пішла *дев'ята* година його сну, він раптово прокинувся. Годинник показував ... *восьму* з хвостиком» (???). То скільки ж повних годин проспав наш багатостраждальний герой: сім, вісім чи дев'ять?

Тому вислови на кшталт «у Києві двадцять година», «о дванадцятій тридцять п'ять» і сприймаються так неоднозначно. І наражаються на доволі масовий спротив.

Основні світові мови означають години кількісними числівниками. Зокрема, в англійській: «six o'clock» (шість годин), а не «sixth o'clock». Те саме у французькій, іспанській, італійській, грецькій та інших мовах.

Втім, в угорській мові існує паралельна форма з порядковим числівником при годині, але вислів «п'ятнадцята сорок п'ять» там означає «сорок п'ять хвилин на п'ятнадцяту», тобто *чотирнадцять сорок п'ять*.

А з якими ж прийменниками можуть сполучатися часові числівники?

У цій функції здебільшого вживається прийменник «у (в)»: *у цьому столітті (році, місяці), у цей день, у цю хвилину, в цю мить, у четвер, навіть у лиху годину, а також уранці, вдень, увечері, вночі*, а ще всі вислови зі складними сполучниками на кшталт «у той час як». Часто можна почути також: «у якій годині?». Та й у слові «вчасно» закріпився префікс «в». У науковій літературі також уживається «у (в)»: *положення тіла у просторі і в часі*. Тобто перебування у певному моменті

часу описується, як правило, прийменником (префіксом) «у».

Звернімо увагу на те, що прийменник «о» в українській мові маловживаний, і його застосування практично обмежене лише описом годинних проміжків часу (переважно в художній літературі). Звідки ж узявся такий дивний прийменник? Може, від «об»? Але останній потребує від доповнення знахідного відмінка: *спіткнулися об поріг, битися об заклад* тощо. З іншого боку, «о» — так само, як і «в» («у») — пов'язується з місцевим відмінком. Тому теза про походження «о» від «об» видається більш ніж сумнівною. «О котрій годині» — це, очевидно, калька з польської, спровокована акустичною схожістю звуків «о» та «у». Але ж бездумне запозичення сусідських зворотів — не найкращий вибір. Скажімо, в тій же польській мові прийменник «о» має значення, які відповідають українським «з» та «про»: «о смаку» — зі смаком, «о тым» — про те. Цей прийменник характерний також для російської мови, і при перекладі на українську йому відповідають прийменники «про», «з»: «Сказка о царі Салтане» — «Казка про царя Салтана», «чудище о семи головах», «чудовисько з сімома головами». Отже, скалькованому звороту «о такій-то годині» відповідає український «із такою-то годиною». Теж не годиться, адже вислів «зустрінемося з шостою» звучить доволі кумедно. Зустрічаємося ми не «з» певним часом, а «у» певний час. Ось яким підступним виявився цей польсько-російський прийменник «о».

Недарма Т. Шевченко в поемі «Причинна», позначаючи час, уникає зворотів із прийменником «о»: «на ту пору, в таку добу». (Зауважимо, що в першому випадку відчутна редакторська правка: прийменник «у» має поєднуватися з недоконаною формою дієслова, а доконана форма потребує прийменника «на». Тобто «виглядати» можна лише «у ту пору», а «на ту пору» можна тільки «виглянути»).

Ну, і як же тоді відповідати на запитання «котра година»? Якщо дана година ще не виповнилася, вживається порядковий числівник: *десять хвилин на першу, тів на восьму*. Зауважимо, що така ситуація трапляється найчастіше, а саме вона і потребує порядкового числівника, який формально добре узгоджується з питальним займенником «котра». Якщо ж виповнилося ціле число годин, уживається кількісний числівник: *чотирнадцять годин рівно, нуль годин десять хвилин*.

Поряд із кількісним числівником можна вживати і порядковий (це синонімічна форма), додаючи одиницю до повного числа годин — як в угорській мові. Так, наприклад, вираз «сімнадцята двадцять» семантично тотожний вислову «шістнадцять годин двадцять хвилин».

Є ще один цікавий варіант відповіді на згадане питання, який добре узгоджується з канонами української мови і може вживатися замість невиправданого «шістнадцята двадцять» тоді, коли шістнадцять годин уже виповнилося. Якщо йдеться про завершений проміжок часу, в українській мові часто трапляються конструкції з прийменником «по»: «*по закінченні* — новини», «зустрінемося *по перерві*» і т.д. Отже, третій варіант означування цього моменту часу — *двадцять (хвилин) по шістнадцятій*.

Ще не переконалися, читачу? Тоді звернімося до класики. Ну, хоча б до російської, адже у нас дуже любляють порівнювати норми української мови саме з російською. «А *кой* тебе *годик?*» — запитує некрасовський герой (відчуваєте, як ця фраза перегукується з українською: «котра година?»). І чує у відповідь: «*Шестой* миновал». Отже, для позначення закінченого проміжку часу порядковий числівник потребує уточнення: «миновал». І узгодження з питальним словом є («кой — шестой»), і немає плутанини в означенні часу, зокрема і в годинах. Росіяни тут послідовні, чого, на жаль, не можна ска-

зати про українців. Правильно було б на запитання «котра година?» відповісти: «шоста минула» (якщо це 6:00). Але, певно, якась напівграмотна бабця забула додати слово «минула» — і ось маємо таке «правило» української мови, яке нас тільки заплутує.

А якщо ми не любимо російську класику? Тоді згадаймо нашого Шевченка: «Мені **тринадцятий** минало». Це те саме формулювання, яке означає такий же часовий проміжок. Якщо перенести це на години, то «минає тринадцята» — це, скажімо, 12:59. «Тринадцята година» — це і 12:10, і 12:30, і 12:50. А момент «13:00» — це «минула тринадцята (година)» або «виповнилася тринадцята (година)». Тому, якщо комусь хочеться означити, наприклад, момент часу 10:00 словом «десята (година)», то не слід забувати про важливе дієслово «минула» (або «виповнилася»).

А як відповідати на запитання «коли»? У дві години десять хвилин, у чверть на десяту, по двадцятій (тобто у двадцять годин, або о двадцять першій годині). Вузьковживаний (бо чужомовний) прийменник «о» найдоцільніший лише при означуванні половинних проміжків часу: *о тів на шосту, опівночі*.

І, нарешті, коли ми «визначаємо» і коли «означаємо» час?

Як показано у Російсько-українському словнику фізичної термінології [6], слову «визначати» відповідає англійське «determine», тобто синонімами до нього є «виміряти», «фіксувати», «досліджувати». Значить, визначаємо час за допомогою секундоміра чи хронометра. З іншого боку, слову «означувати» відповідає англійське «define», тобто синонімами до нього є «описувати», «окреслювати». Дати означення (дефініцію) — це описати словами (тому відповідний член речення має назву «означення», а не «визначення»). Отже, за допомогою числівників ми не «визначаємо» час, а **означаємо** його.

Таким чином, означування часу — одна з тих показово «складних» проблем українського правопису, яка може бути цілком розв'язана за допомогою методів термінології. І наскільки вдало ми будемо підтримувати імідж української мови як однієї з найрозвиненіших світових мов, залежить лише від нашої доброї волі та здорового глузду.

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. — Київ, 1994. — 254 с.
2. Вакуленко М. Про «складні» проблеми українського правопису (українська латиниця, запозичені слова та ін.). — Київ, 1997. — 32 с.
3. Вакуленко М. Правописні аспекти науки термінології // Вісн. книжкової палати. — 1998. — №11. — С. 15–17.
4. Чак Є. Плекаймо слово! // Дивослово. — 1999. — №1.
5. Караванський С. Мовні віруси // Літературна Україна. — 2006. — 27 квітня.
6. Вакуленко М. Російсько-український словник фізичної термінології / За ред. проф. О.В. Вакуленка. — К.: Поліграф. центр Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка, 1996. — 236 с.

М. Вакуленко

У ЯКОМУ ЧАСІ, У ЯКОМУ РОЦІ,
У ЯКУ ХВИЛИНУ, О КОТРИЙ ГОДИНІ...

До проблеми означування часу в українській мові

Резюме

Розглядається питання вживання українських числівників та прийменників для опису часових моментів на основі поєднання статистичного та аналітичного методів термінології. Подано рекомендації щодо вживання таких зворотів.

М. Vakulenko

AT WHAT TIME, WHAT YEAR,
AT WHAT MINUTE, AT WHAT HOUR...

To the time defining problem in the Ukrainian language

Summary

In this work, the problem of different Ukrainian numerals and prepositions describing time moments, is investigated on the basis of combination of both statistical and analytical methods of the terminology as a science. Recommendations on use of such turns of sentence are given.